International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2021; 7(1): 200-203
© 2021 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 03-11-2020
Accepted: 13-12-2020

डॉ0 जया मिश्रा
एसोसिएट प्रोफेसर संस्कृतविभागए
आर्य महिला पी0जी0 कालेज,
वाराणसी, उत्तर प्रदेश, भारत

Corresponding Author:
डॉ0 जया मिश्रा
एसोसिएट प्रोफेसर संस्कृतविभागए
आर्य महिला पी0जी0 कालेज,
वाराणसी, उत्तर प्रदेश, भारत

'सौन्दर्यलहरी' सम्मत श्रौतागमिकदार्शनिकसिद्धान्त समीक्षा

डॉ0 जया मिश्रा

प्रस्तावना

लघ्वाकारा शतश्लोकी 'सौन्दर्यलहरी' श्रीशंकरभगवत्पादप्रणीता श्रीविद्यायास्त्रिपुरसुन्दर्याः स्तुतिरूपोपास्तिपरा सर्वागमनिगमसिद्धान्तानुमता सर्वजनोपयोगार्हा इयं सकलरहस्यपूर्णाऽपि सरलभाषानिबद्धा, सहजभावगम्भीराऽपि सर्वसुखावबोधक्षमा, तर्ककर्कशविचारविरहिताऽपि दार्शनिक दृष्टिसारगर्भिता, विदुषामपि पूर्णसन्तोषावहा, सदा सर्वथा निर्विवादा, सर्वैरतितरां समानंसबहुमानं समादृता सुप्रसिद्धाविराजतेतराम्। भाषादृष्ट्या भावदृष्ट्या चास्या न केवल काव्यत्वं प्रख्यापितं विद्यते, अपित्वखिलधर्मदर्शनसम्प्रदायानुमतसिद्धान्तदृष्ट्यापि यादृशः समन्वयः कृतोऽवलोक्यतेऽत्र, न तथाऽन्यत्र क्वापि कदापि दृष्टचरः। अद्भुता खलुकृतिरियं– मनितरसाधारणी नितान्तमनोहरा सर्वसिद्धान्तसारनिःष्यन्दरूपा सर्वा सम्पूर्ण– शोभनाऽभीष्टफलप्रदा नित्योपासकसिद्धिभूतेतिनात्र सन्देहावसरः। वाक्यैकं पर्याप्तमत्रवेदितव्यं यद्भगवत्पादाः परप्रकाशभूतशिवस्फूतिरूपां विमर्शाख्या परां शक्ति चिद्रूपिणीं सर्वप्रकृतिभूतां स्तुवन्तः भावनामयीं स्तोत्रपद्धतिमनुसृत्य न केवलं शिवशक्तिसामरस्यरूपां योगिजनमात्रध्येयां स्तुवन्ति, परन्तु सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मेति तां मत्वा तथा प्रस्तुवन्ति यथा साधकवर्गा अनुग्रहीता भवेयुरिति। अत्र तान्त्रिक वैदिक योरविरोधः प्रदर्शितः, परस्परोपकारकत्वं सूचितम्, समन्वयश्च विहितः। एतस्य महत्त्वाधायक कार्यस्य सम्पादकत्वेन ते सर्वोपरि समुन्नायकस्तिष्ठन्ति।

प्रकृतस्तोत्रस्य 'सौन्दर्यलहरी'ति संज्ञाऽपि सान्वया। नामैव प्रद्योतयति सकलप्रतिपाद्यविषयान्, प्रख्यापयति श्रीविद्यां ब्रह्मविद्यां च, तथैवानुमापयति प्रप{्स्वरूपतां पराशक्तेः सर्वस्य जगतोः मूलप्रकृतेः, कार्यकारणयोरनन्यत्वेन सह शिवशक्त्योरप्यभिन्नत्व{्। ब्रह्मैव स्वात्मदेवतात्वेनानुसान्धात्ृणां लहरीत्वेन प्रवृत्तम्। श्रीभगवत्पादाः प्रकाशात्मनो विश्वोत्तीर्णस्य परमशिवस्यानन्या खलु पराशक्तिः प्रस्पन्दसंविदेव स्फुरत्तालहरीरूपा पराषोडशी सुन्दरी स्वात्मनि विश्वलहरीं प्रख्यापयति तत्तस्या इदं सौन्दर्यं तस्य लहरी सौन्दर्यलहरी तां प्रस्तुवन्तः सौन्दर्यलहरीस्तुतिमेव प्रतिपाद्यंदेवतामाराराध्यामनु सन्दधते। तस्याः स्वचित्तशुद्ध्यै विमर्शरूपां सौन्दर्यलहरीमेकपदे शब्दात्मकत्वेन स्तुतित्वं, विधांगत्वं साधनत्वं, सिद्धरूपत्वे तस्या एवानुसन्धानोत्तरज्ञानफलत्वं वेद्यत्वमाराध्यत्वमपि संपादयन्ति। सा हि परा देवता प्राणिनामदृष्टवशात् विश्वसिष्टक्षया स्वातन्त्र्यरूपा स्फुरति व्यक्तरूपेण च प्रप{्मिच्छा ज्ञानक्रियात्मना प्रप{्स्ष्ट्यात्मना पुनः पुनरावृत्त्या सृष्टि–स्थिति–लय–तिरोधानुग्रहान् सृजति। एषा विमर्शरूपाः स्फूर्तिः शिवस्य प्रकाशस्यैव शक्त्यपेक्षिणी। अन्यथा प्रकाशविषययोरिव शिवस्य प्रकाशमात्रस्य विषयीभावो नास्ति, यतः प्रकाशस्य विषय व्याप्तिं विना स्वस्फूतिरसंभविनी। यथा विषयाधीनस्फूर्तिः प्रकाशस्य तथैव विषयस्यापि प्रकाशाधीना स्फूर्तिः। अतः त्रैपुरं तेज एव सविशेषब्रह्म त्रिमूर्तिसर्गपूर्वशिवशक्तिसामरस्यमैक्यं चैतन्यं ध्येयत्वेनात्र निर्दिष्टं न ताटस्थ्येन स्वात्मदेवतात्वेनानुसन्धानमात्रम्। तथा विधैश्वर्योपबृंहितचैतन्यमेव त्रिपुरसुन्दरी सच्चिदानन्दरूपा आत्मा। तथैव स्वात्मनोऽनुसन्धानायोपासनार्थं त्रिपुरसुन्दरी मन्त्रोऽपि ध्येयानन्यः। 'श्रीः' बीजस्य नाम श्रीविद्येति श्रीबीजात्मिका विद्या श्रीविद्येति तथैव साधनसाध्योंभयरूपा यथा च ब्रह्मविद्या श्रवणमनननिदिध्यासन संपन्ना। सैव विमर्शात्मिका मातृत्रयात्मिकात्रिपुरा मूलप्रकृतिः, अव्यक्ता, अनिर्देश्य स्वरूपा, व्यक्ताव्यक्तस्वरुपिणी विश्वलहरीत्वेन विविधाकृतिव्यक्तिरूपा विभर्ति समस्तं जगत्। विश्वानुप्रवेशेन विशिष्ट शक्तिसुधासारामिवर्षणेन सर्वं चैकनीडीकृत्य चेतयति। स्वात्मन्येव प्रलीनजगतः पुनः सृष्ट्युन्मुखीकर्तुं प्रप{् सृष्टि–स्थिति–संहाख्यापृतान् विरिञ्च्यादीन् कर्तुं अनुग्राहकतया स्वकीयं महिमानं च प्रख्यापयितुं आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं समस्तं जगदनुग्रहीतं सैव चक्रमन्त्रपूजादीविविधप्रकारेणाराध्या सर्वसुलभा भवन्ती सकलपुरुषार्थं स्वयमेव सम्पादयति। एतत्सर्वं सुविदितं सर्वेषाम्।

'सौन्दर्यलहरी' स्तोत्रस्य तात्पर्यग्राहकाणि खलु उपक्रमोपसंहारादि– तात्पर्यनिर्णायकलिंगानि साहाय्यमा चरन्ति। मुख्यतया जीव ब्रह्मणोरभेदः, शिवशक्त्योश्चाभेदः प्रतिपादितो वर्ततेऽत्र। ब्रह्मैव जगत्कारणम्। शिवशक्तिसंपुटं वा जगत्कारणम्। प{्विंशितिः तत्त्वानि सर्वसम्मतानि, श्रुत्यनुगृहीतत्वादिति निर्णयः। षट्त्रिंशत्तत्त्वानि इत्यादि तु तत्त्वविकल्पः अन्येषां तत्रान्तर्यावात्।

"अतो विकल्पः श्रुत्यनुसारेण प{िविंशति तत्त्वपर इत्यनुसंधेयम्। अतश्च सर्वतत्त्वातीतं शिव शक्तिसंपुटम्। तस्मादेव जगदुत्पत्तिः। तदुक्तं सुभगोदये– 'परोऽपि शक्तिरहितः शक्तः कर्तुं न किंचन। शक्तः स्यात्परेशानि शक्त्या युक्तो भवेद्यदि।।'[1] इति। अत्र बहु वक्तव्यमस्ति। तत्तु सुभगोदय व्याख्यानावसरे निपुणतरमुपपादितमस्माभिरिति अलमति विस्तरेण।" एवमुक्तप्रकारेण श्रीशंकरभगवत्पादानामत्र स्तोत्रे मुख्यं तात्पर्यं निर्णेतुं सर्वेऽपि षट्त्रिंशट्टीकाकृतोऽपि सर्वथाऽवश्यमवधेयवचनाः इति विशिष्टरीत्या अनुसन्धेयत्वमावश्यकम्। अनुसन्धेयविषयाश्च प्रामुख्येनये दार्शनिकदृष्ट्या विवेच्यविषयाः तेषु तत्त्वानां परिगणनं, सृष्टिप्रक्रिया, जगतः स्वरूपं, तन्मूलकारणं, सत्कार्यकारणभावः, ज्ञानमीमांसा, बन्धमोक्षव्यवस्था, उपासनाविधिः उपास्योपासकभावः, सृष्टेः प्रयोजनं, भोगमोक्षयोः स्वरूपं, तयोः साधनं, बद्धमुक्तयोः स्वरूपम् इत्यादिविषयैः सह या हि समन्वयात्मिका पद्धतिरत्र श्रीशंकरभगवत्पादैरनुष्टता साऽपि विवेचनीयतामर्हति। क्रियाज्ञानयोरात्यन्तिको भेदोऽभेदो वेति समन्वयोऽत्यन्तमेव विवादविषयत्वेन विचारकोटिमाटीकते। एवं हि विषयान्तरमपि, यथा च सृष्टिदृष्टिवादः, दृष्टिसृष्टिवादः, मिथ्यात्ववादः, अनिर्वचनीयवादः, विवर्तवादः, परिणामवादः, शक्तिशक्तिमदभेदवादः, ज्ञानार्थयोरभेदवादोऽथवा भेदवादः जीवेश्वरयोरनन्यत्ववादः कार्यकारणयोरनन्यत्ववादः, प्रधानवादो, मायावादो, ब्रह्मवादः, शक्तिवादः, कर्मभक्तिज्ञानसमुच्चयवादः, आत्मानात्मभेदवाद इत्यादि सर्वं टीकाकृतां साहाय्येनानुसंन्धेयविषयत्वेन विचारपदवीं प्राप्नोति।
एवमधुना पूर्वोक्तस्योपोद्धलकत्वेन केचिदेव मूलभूता विचारणीयाः प्रश्नाः ये स्तोत्रेऽस्मिन् सूक्ष्मेक्षिकया आलोच्यमाने स्वयं समुत्थिताः जाग्रति, तेऽत्राधस्तात् संक्षेपेण टीकाकृतां सम्मतिपुरस्सरं समाधान संकेत सहितं च प्रस्तूयन्ते।

1. प्रथमस्तावत्प्रश्नः श्रीशंकर भगवत्पादानां समन्वयात्मिका सरणिरिह या हि सर्वदर्शनसार संग्राहिकाऽपि वैदिकी वरीवर्ति। अत्र प्रसंगे 'सौन्दर्यलहरी' स्तोत्रस्य प्रथमे श्लोके यो हि सिद्धान्तः प्रतिपादितो विद्यते स वैदिक एव सर्वसम्मतः। सामान्यतया 'शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः। अभेदमनुपश्यन्ति योगिनः– स्तत्त्वचिन्तकाः।'[2] इति कौर्मोक्तेः प्रामाण्यां वैदिका आगमिकाश्च सर्वेऽभ्युपगच्छन्ति, प्रकारभेदेन स्वस्वसिद्धान्तानुसारतश्च। प्रमुखटीकाकृतां मध्ये कामेश्वरसूरिणा स्वकीयटीकायां 'अरुणामोदिनी' व्याख्यायां प्रथमश्लोकस्य यद् व्याख्यान कृतं तत्रानेके विकल्पाः प्रस्तुताः। ते च चतुर्दर्शसंख्याकाः। तत्र प्रथमतः वेदान्तामितोऽर्थः, सांख्याभिमतोऽर्थो निपुणतरमुपादितः। ततः पूर्वमपि वेदान्तसांख्ययो पक्षतः शिव–शक्योः पुरुष–प्रकृत्योः, ब्रह्ममाययोः मेलनमविनाभावोऽभेदश्च यथाकथं चिदुपपादितः। निष्पक्षदृष्टिमाश्रित्य तेन भगवत्पादानां तात्पर्यमुद्घाटितम्।
तत्रावसाने तेनोक्तमेव समन्वयात्मिकायाः पद्धतेः स्वरूपमुपवर्णितं वेदितव्यम्। यथा, "अरुणाकरुणावीक्षा प्रेरितेनातिविस्तरम्। विविधानागमग्रन्थांष्टीकाः प्राचीननिर्मिताः। आलोच्य सावधानेन शास्त्रसारमनेकशः। प्रोक्तः श्लोकाभिधेयोऽयं भजतागणनायकम्। असूयां दूरतः कृत्वा सुधीमिरवधार्यताम्।।"[3] इति। एतेनास्माकं समीक्षात्मकपद्धतिरपि तदानुकूल्येनावश्यं निर्धारितस्वरूपाऽवगन्तव्या। एवमुक्तविधया पद्धत्या विचारे कृते सति प्रथमा विप्रतिपत्तिस्तावदियं यत् पूर्वोक्त टीकाकृन्मतेन प्रथमः श्लोकोऽस्य स्तोत्रस्य सूत्रात्मकः सर्वसिद्धान्तसंग्राहकः स्वीकृतसिद्धान्त प्रतिपादकश्चेति– "अस्य श्लोकस्य संग्रह वाक्यरूपत्वादुत्तर– श्लोकानामस्यैव विवरणवाक्यरूपत्वादुत्तरत्र प्रतिपाद्योऽर्थः सर्वोऽत्र संगृहीतः" इत्यादि। एवं सति शक्तेः परममाहात्म्यं प्रख्यापितं प्रमाणान्तरेणापि साधयितुं शक्यते श्रुतिस्मृति दर्शनसम्प्रदायानुमतं चेत्युदाहर्तुं शक्यते, तथापि निष्पक्षदृष्टिमालम्ब्या– द्वैतमतमम्युपगच्छन्तो ये दार्शनिका आलोचका सर्वतः सामºास्यमाकलयन्ति तेषां मतमपि आलोच्यविषयतां याति। तद्यथा श्रीशंकरचैतन्यभारती प्रणीते 'दर्शनसर्वस्वे' स्वातन्त्र्यवादे– "वस्तुतस्तु यदष्टात्रिंशं तत्त्वमुपवर्णितं सैवौपदिषदी चितिः, अन्यत्रु सर्वं शबलान्तः पाति। उक्तं च शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्य ज्ञानखण्डे–

त्रिपुराऽनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी सर्वसाक्षिणी।
सा चितिः सर्वतः पूर्णा परिच्छेदविवर्जनात्।। इति।
त्रिपुरा हरिहरादित्रिकादपि पूर्वं सद्भावात्,
त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्
त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्
प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम।।[4]

इति प्रप{िसारे श्रीभगत्पादोक्तेः। शक्तिशब्दस्तु तत्त्वपर्यायः। ... चितिरिति शक्तिरिति स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगस्तु भावना विशेषायत्तः, वस्तुतस्तुनिर्विशेषतैव, तदुक्तं तत्रैव–

न स्त्री न षण्ढो न पुमांस्त्रिपुराचिच्छरीरिणी
अवाङ्मनसगम्या सा चेत्यनिर्मुक्तचिन्मयी।।

.... तस्मात्प्रतिबिंबप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमपि स्वच्छे बिम्बातिरिक्त प्रतिबिम्बाधिकरण तथैव शक्यमुपपादयितुमिति युक्तमेवैतद्– यद्दर्पणो न प्रतिबिम्बात्मकोऽपि तु प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मकः, उक्तयुक्तेः, एवं स्फुरणं न प्रप{ात्मकम्, प्रप{ एव च स्फुरणात्मकः, एवमेव च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतीनां "चितिश्चेत्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम्।" इत्याद्यागमिक वचसां च सामºास्यम्। एव "नहि शिवो घटादिरूपोऽपितु घटादिः शिवरूपः" इति शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवेरुक्तम्। ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैश्च ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे सर्वस्योच्छेदासम्भवेन नित्यसंसारिताप्रसंगमाशंक्य सर्वं ब्रह्मैव न तु ब्रह्म सर्वमेव, ब्रह्मैव च घटादीनां परमार्थं स्वरूपमित्युक्तम्।
एतेनानन्तशक्त्यैक्यरूपिणीति प्रागुक्तं–

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्वीशरूपिणी।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका शिवे।।[5]

इति चितौ ज्ञानशक्त्याद्यभेदात्मकताभिप्रायकं वामकेश्वरतन्त्रोक्तं च व्याख्यातम्। अत एवैतेषां मण्डनमिश्रादीनां मते "नेहनानास्ति" इत्यादिश्रुतेर्न प्रप{मिथ्यार्थकत्वम्, अपि तु सर्वं ब्रह्माभिन्नमित्यर्थकमिति व्युत्पादितं प्रत्यक्षादिवादोद्धारापक्रमे शारदायाम्, बृहदारण्यके च स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य' इत्यत्र भाष्ये श्रीभगवत्पादैरपि। "चिन्मात्रानुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपतैव यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मकत्वमेव लोके दृष्टम्" इत्युक्तम्। एव{ ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वं न केवलं योगाचारानां शैवानां शाक्तानां वाऽपि तु वेदान्तिनामपि सम्मतमेवेति।
अत्रचायं निर्गलितोऽर्थः। विश्वं चिदभिन्नमित्येका दृष्टिः, चित्त विश्वाभिन्नेति द्वितीया, तत्राद्योन्मीलने जगति सत्यत्वबुद्धिः प्ररोहति, द्वितीयोन्मीलने तु मिथ्यात्वमतिः, द्वयोरेवोन्मलने तु चिदेवैका परमार्थसती तदन्यदसत्यमिति निर्मलामतिरिति। एव{ मिथ्याभूतोऽपि प्रप{श्चिदात्मना सत्य एवेति अभिप्रायेण .... एतेन– "एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरितम्" इति प्रागुद्धृतं त्रिपुरारहस्यवाक्यं व्याख्यातम्। परन्तु चिदात्मना सत्यत्वोक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन चित एव सत्यत्वे पर्यवस्यतीति न विस्मर्तव्यम्।
पूर्णाहन्तेस्यादिशब्दस्तु चैतन्यदीप न जडत्वरूपेदन्ताव्यावृत्तिमात्रप्रदर्शनाय प्रयुज्यते, न तु तत्राहंक्रियापि विवक्षितेति भ्रमितव्यम्। अत्र राजहंसटीकायाम्–

"आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः सयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः।"[6]

इत्युक्तिरप्यनुकूला। भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे हि प्राकृतगुणसम्बन्धस्यात्मनि प्रसक्तस्य सत्यताया वाच्यत्वेऽद्यत्वे परमात्मताया विलोप एवायद्येतेति

सुसमर्थितोऽद्वैतवादः। उक्तसम्बन्धस्य मिथ्यात्वे तु सर्वदैव प्राकृतगुणविनिर्मुक्तता परमात्मनीत्यदोषः।।" आस्तां तावद्विस्तरः।
निष्कर्षस्त्वयं यच्छ्रीशंकरभगवत्पादास्तु न केवल सत्कार्यवादिनः सन्ति, अपि तु बाह्यार्थ वादिनोऽपि, जगतः परिणामशीलत्वादेवानित्यत्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्य्त्वं ब्रह्मण्यध्यस्तत्वान्मिथ्येति सर्वमविरोधेन तिष्ठेद्यथा तथा व्याख्यानं प्रथम–द्वितीयश्लोकयोरत्र स्तोत्रे विधेयमिति। शिवशक्योरविनाभावेऽङ्गीकारे द्वयोरेव चैतन्यरुपताऽङ्गीकृता भविष्यति। चितेः तत्त्वपययित्वे शक्तेरेव चितित्वे शक्तिमतः का गतिरिति सर्वमालोच्य तयोः स्वरूपं वेदागमसमर्थितमेव व्युत्पाद्योपास्योपासकभावस्य संभावना प्रदर्शनीयेति।

2. द्वितीयः प्रश्नः खलु श्रीविद्यायाः याथातथ्येन स्वरूपनिर्धारणविषये विप्रतिपत्तिमुद्भाव्यसमुदेति। विद्या तावद्विद्यैव 'विद्या सा या विमुक्तये' विद्या तु ज्ञानमेव 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः', 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इत्यादि श्रुति स्मृतिप्रोक्तमात्मज्ञानं ग्रहीतुमुचितम्। विवेक ज्ञानमेव परं ज्ञानं भवति। विद्याऽपि परा चापराच भवत्येव। एतादृशीं विद्यां कथमुपास्यां देवतां मन्यन्ते बुधाः। श्री शंकर भगवत्पादा यथा त्रिपुरसुन्दरीवेदपादस्तवे–

सन्तु विद्या जगत्यस्मिन् संसारभ्रमहेतवः
भजेऽहं तां यया विद्वान् विद्ययाऽमृतमश्नुते।।[7]

"द्वे विद्येवेदितव्ये परा चैवापरा च" (उपनि0) इति श्रुत्यर्थ एवात्र प्रोक्तः। ब्रह्मविद्याया अप्युपास्यत्वमुक्तं कैवल्योपनिषदि–
"ऊं अथावश्वलायनो भगवन्तं भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच। अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेवमानां निगूढाम्। यथाचिरात्सर्वपाप व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान्।। तस्मै सहोवाच पितामहश्च श्रद्धभक्ति ध्यानयोगादवेहि। न कर्मणा न प्रजयाधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः।। इत्यादि। प्रसिद्धतरं चैतत् यत् "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन"।[8] गीतासु भगवद्वचनमुपोद्बलयति ज्ञानाग्निना कर्मबीजदाहम्।
'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्यनुग्रहेण वेत्तुः विद्यया वेद्यभवनं शक्यसम्भवम्। स्वात्मैव देवतापरा' 'आत्मा हि ब्रह्म'। बहुत्रोपनिषत्सु तथैवोपदिष्टत्वात्।[9] "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्।" "ज्ञानममानित्वादि। ज्ञेयं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तम्। ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते। ज्ञायमानं तु ज्ञेयम्। तदेत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम्। तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते।"
एवं हि विद्या वेद्यमवगयितुं प्रवृत्ता वेत्तुः साधनकोट्यन्तर्गताऽपि अपरा विद्या भवन्ती त्रिपुरीं न जहाति। ज्ञाते सतिवेद्ये सैव विद्या सिद्धा सती आत्मनोऽनन्यां परां च स्वात्मदेवतामवगमयति वेद्यकोटावन्तर्भवति। तदा सा परा विद्या न साधनभूता नाप्युपासना भूता, यतः सा त्रिपुरीं वेध वेत्तृविद्याख्यां विजहाति। वेद्यानन्या सती सैव "आत्मविद्या महाविद्या श्रीविद्या कामसेविता' इति ललितासहस्तनामस्तोत्रे सा देवी विद्या वेद्या च। तदैव परा भट्टारिका विद्यात्वेन स्तुतेति युज्यते। वेद्यमेव विद्यात्वेनावतीर्य साधकाननुग्रहणाति तस्य स्वात्मानमेव वेदयति, बह्मात्मबोध जनयति। सैव विद्या श्रीविद्या, ब्रह्मविद्या, महाविद्येति गीयेत। "सिद्धा सैवात्मनोऽनन्यां परां देवतामवगमयति। तदा सा परा देवता पराभट्टारिका स्वरूपभूता, क्रियाद्यनिर्वत्या सर्वगा नित्या अपरिच्छेद्या मूलप्रकृतेरपि परा, अविकारिणी। सैव स्वेच्छया प्रपञ्चसृष्ट्यादौ प्रभवन्ती, पराशक्तिः, शब्दब्रह्म स्रष्ट्री, गोप्त्री, संहर्त्रीत्यादिकमौपाधिकं नामजातं भजते। सैव निर्विकल्पा निराधारा निर्भेदा निर्गुणा निष्कला नीरूपेत्यादिनामभिः नञा निरूपितं परं ब्रह्म। अतः श्री विद्यामेव ब्रह्मविद्यामाहुः। ब्रह्म वेत्ति ब्रह्म भवतीत्यनुशासनम्।" इत्येवं व्याख्यानं प्रस्तौति वैद्य शि.वे.राधाकृष्णशास्त्री "श्रीविद्या सौन्दर्यलहरी च' इतिनामिकायां भूमिकायां दशटीकोपेतायाः सौन्दर्यलहर्याः।

तत्रैव तेन श्रीमातुर्मानं श्रीविद्याख्यमन्त्राधीनं तच्च तदनुग्रहाधीनं "यमेवैष वृणुते स वै तेन लभ्यः तस्यैष विवृणुते तनू स्वाम्" इत्यौपनिषनिर्देशेन त्रयाणामुपास्योपास्तितद्भूतश्रीविद्यानां सामरस्यानुभवः साधकस्योक्तः। "ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभेदेन भावनं श्रीचक्र पूजनम्' इति। भावनामयी हि सा पूजा उपास्तिः– "इन्द्रियद्वारसंग्राह्यैः गन्धाद्यैरात्मदेवता। स्वभावेन समाराध्या ज्ञातुः सोऽयं महामखः।।" उक्तविद्यया उपास्तौ भक्तिरपेक्षिता भवति। सा हि उपास्यदेवताया उत्कृष्टत्वज्ञानपूर्विकोद्भिन्ना भावनामयी वृत्तिर्भगवद्विषयिणी प्रीतिर्वा भक्तिरित्युच्यते–

'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनयायिनी।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु।।[10]
"सा परानुरक्तिरीश्वरे" भगवदाकाराकारिता मनोवृत्तिः।

परायाः भक्तेरनुराग विशेषरूपायाः उपास्त्यंगभूतायाः सगुणब्रह्मात्मक–चित्तवृत्तिरूपायाः यत्फलं साधकस्य ब्रह्मात्मनि स्वात्मबुद्धिपूर्वकतत्स्वरूपलाभः। तदर्थं तान्त्रिक–वैदिकोपासनयोः परस्परमुपकार्योपकारकत्वेनान्तर्यागरूपेण मानसपूजास्वरूपं देवीमानसपूजास्तुतौ प्रस्तुवन्ति श्रीभगवत्पादाः–

"मन्त्रान् तान्त्रिकंवैदिकान् परिपठन् सानन्दमत्यादरात्।
स्नानं ते परिकल्पयामि जननि स्नेहात्त्वमङ्गीकुरु।।"[11]

परिपाटी त्वियमनुसृता सर्वैर्यत् प्रायः मिश्रोपास्तिरेव समादृता वैदिकतान्त्रिकैकान्त्ये चित्तवृत्तिनिरोधासंभवात्।
एवं स्थितौ भक्तेः प्रामुख्ये ब्रह्मविद्यां 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' इत्येष उपदेशः कैवल्योपनिषदः कथंचिद् बाधितो भविष्यति न वेति विवेचनपूर्व भक्ति–ज्ञानयोरूभयोः प्राधान्यं तथैवोपपादनीयमवशिष्यते यथा ज्ञानयोगयोः यथा वा मन्त्रानुग्रहयो यथा वोपासनासमाध्योः। इत्येषा विप्रतिपत्तिः समुपतिष्ठते स्वयमेव। यतः 'तज्जपस्तदर्थभावनम्'[12]। 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च"[13] इति योग सूत्रयोः महातात्पर्यं प्रत्यगात्मस्वरूपलाभे पर्यवस्यति तदर्थमेव परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति कर्मयोगोऽपि विकल्पित एव। तदनुसारमेव 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति[14] योगसूत्रलक्षितः समाधिः। अस्मिन् ज्ञेयेन ज्ञातुरभेदेनावस्थानं संभवति। ऊँकारोपासनायां श्रीशंकरभगवत्पादा अपि अभेदेनावस्थानं अहं ब्रह्मास्मीति अनुभववाक्योदितं लययोगपद्धत्या 'पञ्चीकरणम्' इति प्रकरणग्रन्थे प्रतिपादयन्ति। श्रवणमनननिदिध्यासनानां सम्मिलितानां यो विधिः श्रुत्युदितः सोऽपि नात्यन्तं भिद्यते। त्यागे संन्यासे तु कस्यचित् विप्रतिपत्तिः भवेन्नाम तथापि त्यागार्थकसंन्यासशब्द एवोचितः श्रीभगवत्पादभिमतः। श्रीमद्भगवद्गीतायाम्–

"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणानसमतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते।"[15]

तत्रैव गीतासु भगवत्स्वरूपावगमे स्वात्मस्वरूपज्ञानेन अभेदेनावस्थानं 'स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुत्यनुगृहीतं संभवत्येव। तथैव भक्तेः ज्ञानस्य वा संन्यासलक्षणस्य परिभ्यं श्रुतिसम्मतमेवेति न काचिदनुपपत्तिस्तत्र। भक्तेरपि पारम्यं 'भक्तिः मुक्ति शताधिके' त्युक्तप्रायम।
परन्तु "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्ययामृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।''[16]
इत्येषाश्रुतिः त्यागसहितमात्मोद्देश्यक विवेकज्ञानस्यैव पारम्यं रक्षतीव प्रतिभाति। ब्रह्मविद्याया अपि अविद्यात्मकता तत्र न बाधिका भवितुमर्हति–

"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवार्यते।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता।।"

इति स्वीकृतसिद्धान्तानुसारेण वृत्तिसारूप्यमपनेतुं 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्।[17] इति सूत्राभिहितं नातिरिच्यते। अविद्या तावद्विद्यया हातव्या। ब्रह्माकाराकारितान्तः करणवृत्तिरपि उच्छिन्ना भवेदेव। नात्रोपजीव्य विरोधः स्वरूपज्ञानेन सहाविरोधात्। एवं सति यज्ज्ञानगम्यं फलं ज्ञेयस्वरूपदिगतिः सा ज्ञातुरभिन्नैवावद्यार्यते। अतः सैव विद्या आराध्या उपास्या वा।

सन्दर्भेऽस्मिन् विचारप्रसंगे अनन्तरोद्धृदतश्रुतिवाक्यस्य व्याख्यानभूतं महाभारते शान्तिपर्वोक्तवाक्यं सांख्यदृष्टिमाश्रित्य विद्याया अविद्यायाश्च निर्वचनमवश्यमवधेयं भवति। तद्यथा–

"अविद्यामाहुख्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां च पर्[िविंशकम्।।"[18]

एवमन्या अपि विप्रतिपत्तीःउदभाव्य सुपरीक्ष्य समाधाय च उपास्योपासनोपासक– स्वरूपं दार्शनिकदृष्ट्याऽवधारणीयमिति शम्।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. सुभगोदय
2. सौन्दर्यलहरी प्रथम श्लोक सौभाग्यवर्दिनी टीका
3. अरुणागोदिनी टीका
4. शाक्तदर्शनत्रिपुरारहस्य ज्ञानखण्ड
5. वामकेश्वर तन्त्रोक्त
6. म0भा0शा0अ0 187
7. त्रिपुरसुन्दरी वेदपाद
8. श्रीमद्भगवद्गीता 4/37
9. श्रीमद्भगवद्गीता 13/17
10. भागवत् पुराण
11. देवीमानसपूजा
12. योगसूत्र समाधिपाद 28
13. योगसूत्र समाधिपाद 23
14. योगसूत्र समाधिपाद 3/3
15. श्रीमद्भगवद्गीता 14/26
16. ईशावास्योपनिषद्
17. योगसूत्र 1/3
18. महाभारत शा0प0